

Branka Milošević, Nikolina Topić

Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku

UDK: 688.932-033.6 (497.5 Dubrovnik) „17/18“

904 -033.6 (497.5 Dubrovnik) „17/18“

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: 9. 2. 2011.

Branka Milošević

Muzej grada Umaga

HR, 52 470 Umag

Trg sv. Martina 1

brmilos@yahoo.com

Nicolina Topić

American College of Management and Technology

HR, 20 00 Dubrovnik

Don Frana Bulića 6

nikolinatopic@gmail.com

| 297

U radu se obrađuju nalazi keramičkih lula pronađeni na lokalitetu Kula Gornji ugao u povijesnoj jezgri Dubrovnika. Radi se o istočnim ili mediteranskim tipovima lula tj. austrijsko-mađarskom, turskom, talijanskom i zelovskom tipu. Zastupljene su raznovrsne radionice austrijsko-mađarskih i turskih lula, dok su talijanska i zelovska produkcija predstavljene jednim primjerom. Sve lule datiraju se od kraja 17. do početka 20. stoljeća, a svjedoče o popularnosti konzumacije duhana pomoću keramičkih lula.

Ključne riječi: duhan, Dubrovnik, keramičke lule, Kula Gornji ugao, austrijsko-mađarski tip, talijanski tip, turski tip, zelovski tip

Budući da je novovjekovna arheologija dugo vremena bila marginalizirana, tako su i radovi o keramičkim lulama kod nas malobrojni, iako nalazi nisu rijetki, a uz to su i raznoliki. Riječ je o nalazima iz podvodnih i kopnenih istraživanja koji se čuvaju u muzejskim i privatnim zbirkama.¹

Nalazi keramičkih lula² koji se ovdje obrađuju, pronađeni su u dvjema fazama istraživanja, 2005. i 2007./2008. godine.³ U prvoj fazi istražen je prostor same kule Gornji ugao (sonda 1) i manji dio pred istočnim ulazom u kulu (sonda 2). Nalazi iz prve faze potječu iz sonde 1, tj. stratigrafskih jedinica 1, 33, 41, 42, dok oni iz sonde 2 pripadaju stratigrafskim jedinicama 2, 22, 51 i istočnom profilu.⁴ Druga faza istraživanja ovog lokaliteta obuhvaća prostor pred istočnom stranom kule Gornji ugao, tj. prostor koji se naziva tanglije, a koji je imao ulogu uvučenog obrambenog ugla grada u 13. stoljeću. Kasnije, u drugoj polovici 15. stoljeća, tu se gradi ljevaonica koja s prekidima funkcionira do početka 18. stoljeća. Utvrđena je jednostavna stratigrafija nalazišta. Prostor je višestruko zatrpavan nasipnim slojevima nakon potresa, a nalazi koji se ovdje obrađuju, pripadaju gornjim najmlađim slojevima, no dio nalaza pronađen je u starijima jer su slojevi dijelom ispremeštani.⁵ Lule potječu iz sonde 2 (stratigrafska jedinica 1), 2A (stratigrafska jedinica 2), 2B (stratigrafske jedinice 01A, 02A, 85, 86), 3 (stratigrafske jedinice 1, 5, 7), 3A (stratigrafske jedinice 01, 02, 44, 47, 48, 62, 127).⁶

Duhan se počeo konzumirati u Južnoj Americi i Meksiku, a najčešća vrsta duhana je *Nicotiana tabacum*. Domorodci koje je Kolumbo zatekao u novom svijetu pušili su duhan vjerujući u njegova ljekovita svojstva. To je bio i glavni razlog prenošenja te biljke u Europu, te se uzgoj duhana proširio i u ostale dijelove svijeta.⁷ Duhan dopijeva u Europu godine 1558., a do-

nosi ga Francisco Fernandez po nalogu Filipa II. Jean Nicot, francuski ambasador u Portugalu po kojem je ova biljka i dobila ime *Nicotiana*, šalje sjemenje duhana kraljici Katarini Medici.⁸ Iz Francuske i Portugala duhan se prenosi u Španjolsku 1559., zatim u Englesku 1565. godine.⁹ U prvoj polovici 17. stoljeća duhan dopijeva u njemačke zemlje te Austriju i Mađarsku.¹⁰ Za širenje duhana u ostale dijelove svijeta uvelike su zaslužni portugalski i španjolski mornari.¹¹

Za konzumaciju duhana upotrebljavale su se keramičke lule; prvi su ih koristili američki domorodci, koji su osim glinenih rabili i kamene lule.¹² Konzumacija duhana prenosi se u Europu u drugoj polovici 16. stoljeća. Rane lule izrađivale su se od različitih sirovina, ali prva je među njima bila bijela glina. Do kraja 16. stoljeća lulari su imali svoje kalupe. Upotreba lula od bijele gline raširila se u 17. stoljeću sjevernom Europom i Skandinavijom te njihovim kolonijama diljem svijeta. Englezi i Nizozemci bili su jedni od najvećih proizvođača lula. Usporedo s proizvodnjom lula razvija se i trgovina, a početkom 17. stoljeća lulama se trguje u velikom opsegu te se izvoze i na prekomorsko tržište.¹³

Kad se pušačka navika proširila, htjelo se zabraniti korištenje te biljke zbog njezinih štetnih učinaka, premda se najprije smatralo da duhan ima ljekovita svojstva.¹⁴ Posebnim zakonima zabranjivalo se pušenje u Turskoj (1605.), Rusiji (1634.) i Njemačkoj (1661.).¹⁵ Pušači su u Istanbulu bili optuživani za požare koji su bili osobito opasni zato što su kuće bile drvene. Godine 1633., nakon velikog požara, pušenje je bilo zabranjeno pod prijetnjom smrću. Takve zabrane povučene su 1650-ih, a krajem 17. stoljeća zabrane uopće nisu vrijedile.¹⁶ Na europskim dvorovima nalazimo male pušačke družine, a navika upotrebe duhana širi se na Istoku i Zapadu¹⁷ te je prisutna među ženama i muškarcima svih staleža. Proizvodnja duhana se povećala, a pušenje se nastavilo u 18. i 19. stoljeću.¹⁸

1 Bekić 1999–2000; Brusić 1987; Brusić, Jurišić, Krnčević 2001, str. 38; Brusić 2006; Lete 2002; Gluščević 1994, str. 36; Gusar 2008; Gusar 2008a; Gusar 2009; Lete 2005; Ljubović 2006; Paić 2007; Radić, Bojčić 2004, str. 218–219; Stipković 2003; Vrsalović 1974, str. 142, sl. 213.
2 Autorice zahvaljuju dr. sc. Karli Gusar s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru na pomoći pri prikupljanju literature te na savjetima oko determinacije pojedinih lula.
3 Voditeljica prve faze arheoloških istraživanja 2005. bila je N. Kovačević, a drugu fazu istraživanja 2007./2008. vodila je B. Milošević.
4 Kovačević 2005.
5 Milošević, Topić, Peković 2009; Peković, Topić 2011.
6 Milošević, Topić, Peković 2009.
7 Encyclopaedia Britannica 1994, str. 812.

8 Brusić 1987, str. 474; Robinson 1985, str. 149–150.

9 Encyclopaedia Britannica 1994, str. 812.

10 Križanac 2007, str. 19.

11 Encyclopaedia Britannica 1994, str. 812.

12 Bekić 1999–2000, str. 249; Bekić 2005, str. 9.

13 Higgins 1995, str. 47, 49.

14 Brusić 1987, str. 474; Križanac 2007, str. 20–21; Robinson 1985, str. 150–152.

15 Brusić 1987, str. 474.

16 Hayes 1980, str. 4.

17 Brusić 1987, str. 474; Gusar 2008, str. 137; Robinson 1985, str. 150–152.

18 Gusar 2008, str. 137; Križanac 2007, str. 20–21; Robinson 1985, str. 152.

Dva su osnovna tipa lula: zapadni tip, sa čašicom koja je kraća od tuljca, te istočni ili mediteranski tip, sa čašicom dužom od tuljca. Zapadne oblike lula obuhvaćaju engleska, nizozemska, njemačka, skandinavska, francuska i španjolska proizvodnja, dok mediteranski ili istočni oblik lule čine austrijsko–mađarska, talijanska, turska i hrvatska (zelovska) produkcija.¹⁹ Zapadni tip lule izrađivan je u jednom komadu s kamišem, a takve lule su se upotrebljavale u Engleskoj, Škotskoj, Nizozemskoj i ostalim zapadnim zemljama. Izrađivale su se od 1580. do sredine 19. stoljeća, bile su od sivobijele gline i skromno ukrašene.²⁰ Istočni tip lule sastoji se od keramičke čašice u kojoj je smješten duhan i kamiša, tj. kratke cijevi koja je uglavnom bila od trske, utiskivala se u otvor na tuljcu a služila je za uvlačenje dima (sl. 1, 1a, 2).²¹ Lule su još imale i usnik, koji se natiče na kamiš.

Keramičke lule bile su najčešće sredstvo za konzumaciju duhana do 19. stoljeća. Proizvodile su se u velikom broju jer je njihova izrada bila brza i laka, a cijena nije bila visoka. Širenjem lularstva pojavili su se različiti regionalni stilovi, tako da se prema stilu može definirati regija ili proizvođačko središte gdje su nastajale. Obično su bile u upotrebi samo 20 ili 30 godina, jer su pratile trenutnu modu. Pečati na lulama otkrivaju proizvođača i vrijeme proizvodnje, a upotreba lula upućuje na socijalni status mjesta ili skupine.²² Budući da su lule bile lako lomljive, vrlo kratko nakon upotrebe su bile odbačene.²³ Konzumacija duhana zahtijevala je i do četiri lule na tjedan pa je proizvodnja lula bila iznimno velika o čemu svjedoči i podatak da su neke radionice proizvodile i nekoliko milijuna lula na godinu.²⁴

Oblici i pečati poznatih radionica su se kopirali, no falsificirani primjerci prepoznatljivi su po lošijoj izradi ili po pogrešnim slovima na pečatu.²⁵ Sigurno je bilo i vrlo vještih lulara falsifikatora koji su krađu poznatih marki uspijevali sakriti vještom izradom.

Glina od koje su se proizvodile lule morala je biti iznimne kvalitete i čistoće. Utiskivala se u dvodijelni kalup koji se izrađivao od olova, od mekog kamena ili tvrdog drveta. Kalup je mogao biti presvučen

19 Bekić 1999–2000, str. 249–254; Gusar 2008a, str. 272

20 Brusić 1987, str. 478.

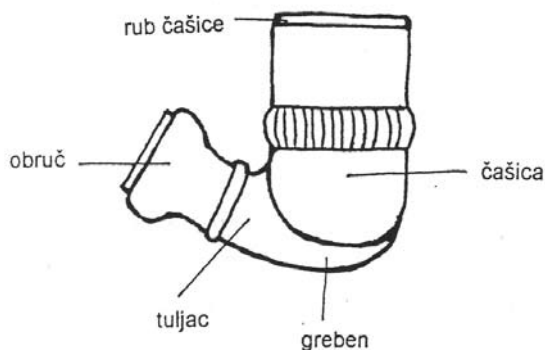
21 Brusić 1987, str. 474, 478; Gusar 2008a, str. 272; Gusar 2009, str. 213.

22 Higgins 1995, str. 47.

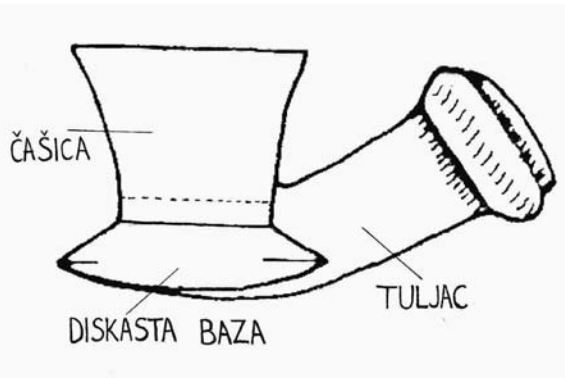
23 Bekić 2005, str. 11; Higgins 1995, str. 47, 49.

24 Bekić 1999–2000, str. 257, 260; Stipković 2003, str. 35.

25 Gusar 2009, str. 215–218; Morgenroth 2001, str. 58; Nagy 2001, str. 46, 51.

Sl. 1 Istočni ili mediteranski tip lule s označenim dijelovima (prema Bekić 1999/2000, str. 250, sl. 1).

Sl. 1a Istočni ili mediteranski tip lule s diskastom bazom s označenim dijelovima (prema Robinson 1985, str. 154, Fig. 1).

Sl. 2 Prikaz Turkinje na divanu s početka 18. stoljeća s trodijelnom lulom turskog tipa koju čine keramička čašica, kamiš i usnik (prema Robinson 1985, PLATE 37).

kositrom radi urezivanja ukrasa. Majstori su znali dotjerivati lulu i u kasnijim stupnjevima izrade, kotačićima, žigovima te drugim instrumentima. Nakon ukrašavanja i sušenja lule su se pekle u prilagođenim uvjetima, u ovisnosti o tome jesu li se htjeli postići crveni ili tamni tonovi. Katkad se dodavao i glazurni premaz.²⁶ Sve lule nisu bile jednako ukrašene, pa je trošak proizvodnje diktirao i cijenu.²⁷ Orijentalne lule bile su ukrašenije od europskih, proizvedenih u Engleskoj ili Nizozemskoj.²⁸ Na turskim lulama često se osim linija izvedenih nazubljenim kotačićem pojavljuju i uzorci izvedeni tankim metalnim cjevčicama i šilima. Uzorci su bili kružni, u obliku romba, roze, stiliziranog cvijeća ili različitih kombinacije ovih motiva.²⁹ Lule su mogle imati male kružne pečate, a neke su bile urešene pozlatom.³⁰ Ukrašeni primjerci gotovo uvijek nose pečat koji je obično minijaturni monogram na arapskom pismu ili neki zamjenski znak.³¹ Turske lule mogle su biti premazivane crvenim premazom koji su istambulski lulari donosili s jezera Van.³² Svi ti ukrasi i dodatci svrstavaju turske lule u najukrašenije; osim što su služile za konzumaciju duhana imale su i dekorativnu ulogu. Izrađivali su ih zlatari, a istočni tip lula mogao je imati aplikacije od zlatnih i srebrnih niti i pločica.³³ Velika središta proizvodnje istočnog tipa lula postojala su u Turskoj, Grčkoj i Bugarskoj.³⁴ U Turskoj i Bugarskoj lule su se počele proizvoditi oko godine 1600. Osim od gline izrađivane su od kamena, metala i od stive, “morske pjene” (*meerschauma*).³⁵ Turci su zaslužni za prenošenje lularskog zanata na Balkan, osobito u Bugarsku.³⁶ U Sofiji se već godine 1604. spominje postojanje ceha izrađivača lula.³⁷ Lulari su imali svoj poseban esnaf jer

su bili potpuno odvojeni od lončara i djelovali su kao samostalni zanatlije.³⁸

Kod nas su lule pristizale preko trgovaca i pomoraca iz zemalja zapadne Europe, o čemu svjedoči i velik broj nalaza u gradovima na obali, no stizale su i preko turskog teritorija.³⁹ Među ovim dubrovačkim nalazima zastupljeni su isključivo istočni ili mediteranski tipovi lula: austrijsko-mađarski, turski te jednim primjerom talijanski i zelovski tip.

Na lokalitetu Kula Gornji ugao zastupljeni su raznovrsni ulomci austrijsko-mađarskog tipa lula, a pečati na njima odaju imena radionica i njihovih majstora. Najveći broj pronađenih lula nosi natpis grada Schemnitz (Selmecbánya), tada poznatog radioničkog središta, današnje Banske Štiavnice u Slovačkoj.⁴⁰ Čašice su im poligonalnog presjeka, greben je izveden u obliku lista ili školjke, tuljac je naglašen prstenom. Te lule su izrađivane od crnosive polirane gline, sive i crvenonarančaste, a nose pravokutne pečate s natpisima: BETTLHEIM / SCHEMNITZ, M. HONIG WE / SCHEMNITZ, M. HÖNIG WE / SCHEMNITZ, M. HÖNIG SOHN / SCHEMNITZ, dok se s druge strane strani redovito nalaze mali kružni pečati ispunjeni grbom, malim medaljonom s portretom, vazom s cvijećem(?) te točkom(?). Među ovim nalazima samo je jedan primjerak od sive gline, a izrađen je u obliku muške glave. Sačuvan je veći broj lula s pečatom ovalnog oblika ispunjenog imenom LEOPOLD / GROSS uz koje se gotovo redovito nalazi i manji kružni pečat u kojem je otisnuto sidro. Lule s imenom radionice GEORG / WEIGAND zastupljene su s četiri ulomka, a pokraj pravokutnog pečata s navedenim imenom nalazi se i mali kružni pečat ispunjen cvijetom ili drugim biljnim motivom. Dva ulomka imaju natpis WOLF / HALPHEN, a uz pravokutni pečat nalazi se i kružni, u kojem je otisnut vjerojatno biljni motiv. Jednim primjerkom zastupljeni su ulomci koji nose natpis PHILIPP / KONRAD, ANTON KILLMAYER (?) i CÖLN / CAFÉ. Prve dvije izrađene su od narančaste gline, dok je lula s natpisom CÖLN / CAFÉ načinjena od bijele gline i spada u tzv. kavanske lule. Osim uobičajeno izrađenih keramičkih lula, s pečatima radionica i karakterističnog oblika, nalazimo i jednu lulu koja iznad gline ima i glazurni premaz. Sve lule izrađivane su na području srednje i južne

26 Brusić 1987, str. 478.

27 Higgins 1995, str. 47.

28 Brusić 2006, str. 83.

29 Kovács 2004, str. 127.

30 Hayes 1980, str. 3; Hayes 1992, str. 391.

31 Stančeva 1975–1976, str. 136.

32 Robinson 1985, str. 153; ta specifična crvena boja, koja se u literaturi spominje i kao *armenian bole*, jer se dobivala od posebne vrste gline, upotrebljavala se za bojenje keramike iz Iznika (Hayes 1992, str. 391), koja je upravo po njoj vrlo prepoznatljiva, jer se uvijek nanosila u blagom reljefu.

33 Gusar 2008, str. 137, 139; Stančeva 1975–1976, str. 135.

34 Gusar 2008, str. 138; Gusar 2008a, str. 272.; Robinson 1985, str. 152.

35 Bekić 1999–2000, str. 253, 254, 256; Stipković 2003, str. 31.

36 Stančeva 1975–1976, str. 136.

37 Bekić 1999–2000, str. 253; Brusić 1987, str. 478; Gusar 2008, str. 136; Stančeva 1972, str. 82; Stančeva 1975–1976,

str. 129–130, 135.

38 Stančeva 1975–1976, str. 135.

39 Brusić 1987, str. 479.

40 Bekić 1999–2000, str. 252; Gusar 2008, str. 143; Morgenroth 2001, str. 53; Nagy 2001, str. 50; Stipković 2003, str. 30.

Europe. Smještaj svih radioničkih središta nije poznat,⁴¹ no znamo da je radionica Philippa Konrada djelovala u Theresienfeldu u Austriji.⁴² Izrađivane su u kalupu, u nijansama narančaste, crvene, crne i bijele gline, tuljac je redovito kraći od čašice, na tuljcu je pečat proizvođača, imaju jednu veznu rupu za duhan.

Zastupljena je samo jedna talijanskih lula, a ornamentirana je blagim kanelirama iznad kojih se nalazi ukras kružića. Talijanske lule ponajviše su se proizvodile u Chioggi jer taj kraj obiluje glinom i razvio je vrlo širok repertoar svojih proizvoda, te u Bassanu čije su radionice kopirale tuđe brendove.⁴³ Naša lula ne potječe iz navedenih centara, a vjerojatno je proizišla iz neke od radionica u Liguriji.

Turske lule vrlo su raznoliko ukrašene, pojedine imaju manje kružne pečate ispunjene oznakama radionica arapskim slovima ili biljnim motivima, a neke su i bojane crvenom bojom. Na lulama je vidljiva raznolikost ukrasa i oblika, za razliku od austrijsko-mađarskih primjeraka koji uglavnom ponavljaju sličnu formu. Ulomci koji se ovdje obrađuju ukrašeni su širim repertoarom biljnih i geometrijskih motiva, te je na grebenu često izvedena V-linija otisnuta nazubljenim kotačićem ili ravnim linijama. Zastupljena su dva primjerka s čašicom u obliku cvjetne čaške. Ističu se tri ulomka čija je čašica spljoštena i pretvorena u bazu u obliku diska. Sve lule imaju jednu veznu rupu za duhan, rađene su u nijansama narančaste, žutosive, oker i crvene gline, a jedan je primjerak od bjelosive gline. Nije jednostavno odrediti radionička središta u kojima se proizvodio turski tip lula, no ona su se svakako nalazila na području Otomanskog Carstva, bilo u europskom ili maloazijskom prostoru.⁴⁴

Lule su se u 18. i 19. stoljeću proizvodile u selu Zelovu kod Sinja. To je jedino radioničko središte za sada zabilježeno u Hrvatskoj. Premda ova vrsta lula nije dovoljno istražena, poznato je da su u te krajeve običaj konzumacije duhana donijeli Turci u 17. stoljeću. Može se reći da zelovsku produkciju odlikuje kombinacija turskih, mletačkih i austrijskih utjecaja.⁴⁵ Iako nastaje pod turskim utjecajem, mletački utjecaj je očit nakon što su godine 1686. Mlečani zauzeli sinjsku utvrdu. Izrađivane su u kalupima, a čest motiv je mrežasti ukras, inicijali majstora u kalupu, katkad je označena i godina proizvodnje.⁴⁶ Razvoju lularstva u Zelovu pridonijela je

kvalitetna vrsta gline koja je dobra za pečenje, a kad je vlažna pogodna je za oblikovanje u kalupu. Osim lula u Zelovu su se proizvodili i kamiši od planinskog javora i klena, a postupak izrade lula i kamiša detaljno opisuje B. Širola.⁴⁷ Ovdje je zelovska produkcija zastupljena samo jednim ulomkom, tj. tuljcem koji nema sačuvan pečat majstora ni godinu, što je inače uobičajeno na tim lulama, a mogli smo ga odrediti zahvaljujući sačuvanom obruču tuljca koji je izveden s dva spojena rebra, nožici i malom dijelu sačuvanog mrežastog motiva, što svjedoči i o njegovu podrijetlu.

U radu su korištene slijedeće kratice: P.P.D. = promjer prostora za duhan; U.P.T. = unutrašnji promjer tuljca; D.S.Č. = debljina stijenke čašice; V.P.D. = visina prostora za duhan; (N.S.) V. = (najveća sačuvana) visina lule.

AUSTRIJSKO-MAĐARSKI TIP:

Sl. 3, 3a – P.P.D. = 1,96 cm; U.P.T. = 1,45 cm; D.S.Č. = 0,3–0,4 cm; N.S.V. = 4 cm. Glina sive boje, crnopečena; sačuvan dio osmerokutne čašice; greben u obliku lista ili školjke; obruč prstenasto naglašen, ukrašen mrežastim motivom; na tuljcu pravokutni pečat s natpisom BETTLHEIM / SCHEMNITZ,⁴⁸ s jedne strane,

47 Širola 1934, str. 27–36.

48 Originalni natpis na lulama proizvedenim u Schemnitzu je BETTELHEIM, dok je kod našeg primjerka izostalo slovo E nakon dva T, tj. natpis glasi BETTLHEIM. Iz tog razloga, premda se radi o vrlo kvalitetno izrađenoj luli, možemo posumnjati u njezino izvorno porijeklo. Če-

Sl. 3, 3a Ulomak lule tipa Schemnitz

41 Bekić 1999–2000, str. 252.

42 Morgenroth 2001, str. 55.

43 Bekić 1999–2000, str. 253.

44 Hayes 1992, str. 391.

45 Bekić 1999–2000, str. 254; Bekić 2001, str. 46.

46 Bekić 1999–2000, str. 254, 256; Stipković 2003, str. 31.

s druge mali kružni pečat s prikazom koji nije sasvim prepoznatljiv; moguće je da se radi o vazi s cvijećem(?) oko koje se nalaze točkice; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Ova lula spada u kvalitetno izrađene primjerke. Načinjena je od sive gline koja je prilikom pečenja postajala crna jer je stavljana u piljevinu čijim izgaranjem dolazi do stvaranja dima kojim se postiže tamna boja. Nakon pečenja površina lule se glačala pčelinjim voskom.⁴⁹ Vrlo dobru analogiju nalazimo u primjerku pronađenom u podvodnom istraživanju dubrovačke luke koji se datira u 19. stoljeće, točnije oko 1830. godine.⁵⁰ Postoji još jedan primjerak izrađen od crne gline s istim natpisom (sl. 3, 3a) te nekoliko njih s drugačijim natpisom (sl. 5–8). Primjerci veoma slični ovome, po obliku čašice, grebena, tuljca i vrste gline, su pulski primjerci, koji se od ovoga razlikuju po tome što im pravokutni pečat nosi drugačiji natpis, a mali kružni s druge strane ispunjen je prikazom grba.⁵¹

Sl. 4, 4a – P.P.D. = 2 cm; U.P.T. = 1,3 cm; D.S.Č.

sto se događalo kopiranje tuđih proizvoda; tako postoje primjeri u Mađarskoj gdje je na lulama otisnut pečat s pogrešno napisanim imenom radionice, tj. na njima piše PHILIP BETLHEIM (Nagy 2001, str. 46, 51, 54) umjesto PHILIPP BETTELHEIM.

49 Gusar 2009, str. 216; Nagy 2001, str. 46.

50 Gusar 2009, str. 216–218, 221, sl. 10.

51 Paić 2007, str. 48.

Sl. 4, 4a Ulomak lule tipa Schemnitz

= 0,32 cm; N.S.V. = 6,4 cm. Glina sive boje, crnopečena; sačuvan veći dio osmerokutne čašice; greben u obliku lista ili školjke; obruč prstenasto naglašen i ukrašen motivom rombova ispunjenih točkama; na tuljcu pravokutni pečat s natpisom B...IM / S...NITZ (BETTELHEIM SCHEMNITZ ?), s jedne strane, s druge mali kružni pečat s prikazom koji nije sasvim jasan; možda se radi o prikazu kao kod prethodnog primjerka, tj. o vazi s cvijećem (?); jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Ovaj primjerak ima isti pečat i oblik kao prethodni (sl. 3, 3a) od kojeg preuzimamo analogije. Datira se oko godine 1830.

Sl. 5, 5a – P.P.D. = 1,6 cm; U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = 0,4–0,5 cm; N.S.V. = 4,9 cm. Glina sive boje, crnopečena; sačuvan manji dio osmerokutne čašice; obruč prstenasto naglašen i ukrašen točkicama; greben u obliku lista ili školjke; na tuljcu pravokutni pečat s lagano zaobljenim krajevima i natpisom M.HONIG. WE. / SCHEMNITZ;⁵² sa suprotne strane tuljca kruž-

52 Na nekim lulama koje nose natpis Hönigove radionice iz Schemnitza iznad slova O u riječi HÖNIG nisu vidljive točke koje označavaju prijeglas, tj. ne piše HÖNIG, nego HONIG. Kod takvog pisanja često se sumnja na falsifikat, osobito na mađarske radionice jer u mađarskom ne postoji slovo Ö (Nagy 2001, str. 46). Kako pečati nisu na svakoj luli potpuno i jasno čitljivi, sva otisnuta slova nisu uvijek vidljiva, pa ne možemo tvrditi da se ovdje radi o

Sl. 5, 5a Ulomak lule tipa Schemnitz

ni pečat s prikazom okrunjenoga grba; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Vrlo dobre analogije su mu primjerci pronađeni u Ivancu, od kojih jedan ima istovjetno ukrašen prsten, a oba se datiraju oko 1830. godine.⁵³ I ostali primjerci koji se ovdje obrađuju, a izrađeni su od sive crnopečne gline, s grebenom u obliku lista i natpisom radionice *Honig* iz Schemnitz, mogu se smatrati paralelnim nalazima; razlikuju se ukrasom izvedenim na obruču tuljca ili imaju vrlo slične inačice natpisa iste radionice (sl. 3, 4, 6–8). Prema formi, boji gline i malom kružnom pečatu blizak mu je pulski primjerak, no razlikuju se po pravokutnom pečatu koji nosi ime druge radionice.⁵⁴

Sl. 6, 6a – P.P.D. = 1,6 cm; U.P.T. = 1,3 cm; D.S.Č. = 0,4–0,5 cm; N.S.V. = 3,8 cm. Glina sive boje, crnopečna; sačuvan vrlo mali dio osmerokutne čašice; obruč prstenasto naglašen i ukrašen rombovima ispunjenim točkicama; greben u obliku lista ili školjke; na tuljcu izduljeni pravokutni pečat s natpisom M.HONIG.WE. / SCHEMNITZ; s druge strane tuljca mali kružni pečat s prikazom okrunjenoga grba; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Analogije ovog primjerka iste su kao kod sl. 5, 5a. Datira se oko godine 1830.

Sl. 6, 6a Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 7, 7a – U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = oko 0,3–0,5 cm; N.S.V. = 2,1 cm. Glina sive boje, crnopečna; čašica nije sačuvana, vidljiva samo osmerokutna baza iznad grebena; greben u obliku lista ili školjke; obruč prstenasto naglašen, ukrašen koso izvedenim izmjeničnim motivom točki i crta; na tuljcu izduljeni pravokutni pečat s natpisom M.HONIG.WE. / SCHEMNITZ; s druge strane tuljca mali kružni pečat s prikazom okrunjenoga grba; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Komparativni primjeri isti su kao kod sl. 5, 5a. Datira se oko godine 1830.

Sl. 7, 7a Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 8, 8a – P.P.D. = 1,7 cm; U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 3,4 cm. Glina sive boje, crnopečna; sačuvan mali dio osmerokutne čašice; greben u obliku lista ili školjke; obruč prstenasto naglašen, ukrašen motivom kosih paralelnih crtica; na tuljcu se nalazi izduljeni pravokutni pečat s natpisom HONIG WE. / SCHEMNITZ; s druge strane tuljca mali pečat ispunjen portretom;⁵⁵ jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Paralele ovom nalazu su kao kod sl. 5, 5a. Datira se oko godine 1830.

krivotvorenju radioničke oznake, što se inače činilo zbog lakše prodaje proizvoda.

53 Bekić 1999–2000, str. 265, 276, T. 4 / 7, 8.

54 Paić 2007, str. 48.

55 Na austrijsko–mađarskim lulama čest je prikaz malih pečata u obliku medaljona ispunjenih portretima povijesnih ličnosti (Gačić 2009, str. 14).

Sl. 8, 8a Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 9 – P.P.D. = 1,7 cm; U.P.T. = 1,3 cm; D.S.Č. = 0,3–0,4 cm; N.S.V. = 4,5 cm. Glina sive boje, crnoplečena; sačuvan dio osmerokutne čašice; na tuljcu mali pečat u obliku medaljona s portretom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Pripada lulama tipa Schemnitz, a budući da joj greben nije u obliku lista ili školjke kao kod prethodno opisanih primjeraka izrađenih od crne gline, najbliža morfološka paralela bi joj bio jedan rovinjski primjerak, samo što je on izrađen od narančaste gline i ima natpis Honigove radionice iz Schemnitza.⁵⁶ Ovu lulu mogli bismo datirati u prvu polovicu 19. stoljeća.

Sl. 9 Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 10 – D.S.Č. = oko 0,4 cm; N.S.V. = 6,7 cm. Glina sive boje, crnoplečena; sačuvan ulomak osmerokutne čašice; lula izrađena u kalupu.

Spada u lule tipa Schemnitz, moguće analogije su

kao kod primjeraka na sl. 3–8. Vjerojatno pripada prvoj polovici 19. stoljeća.

Sl. 10 Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 11, 11a – P.P.D. = 2,3 cm; U.P.T. = 0,9 cm; D.S.Č. = 0,5–0,65 cm; V.P.D. = 3 cm; V. = 4,6 cm. Glina sive boje; sačuvana čašica u obliku muške glave s istaknutom kosom, ušima, nosom, bradom i brkovima; tuljac sačuvan u manjem opsegu, na njemu natpis ...HONIG W... / ...CHEMNITZ; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

U literaturi ne nalazimo sličan primjer, no za austrijsko-mađarski tip lule nije bio neobičan ornament

Sl. 11, 11a Ulomak lule tipa Schemnitz

u obliku figure ili portreta, osobito početkom 19. stoljeća,⁵⁷ pa ovaj primjerak možemo datirati u to razdoblje.

Sl. 12, 12a – P.P.D. = 2 cm; U.P.T. = 1,34 cm; D.S.Č. = 0,25–0,44 cm; N.S.V. = 4,5 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan dio osmerokutne čašice; greben u obliku lista ili školjke; obruč naglašen prstenom s gusto urezanim kosim paralelnim linijama; na tuljcu pravokutni pečat s natpisom ...HONIG... / (M.HONIG... / SCHEMNITZ); s druge strane lule mali kružni pečat s prikazom točke (?); jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Sl. 12, 12a Ulomak lule tipa Schemnitz

Vrlo dobra analogija je nalaz s Petrovaradinske tvrđave u Novom Sadu.⁵⁸ Lula iz Ivanca izrađena je od iste boje gline i nosi natpis radionice M. Konig / Schemnitz kao i podmorski nalaz iz Rovinja, no one po formi nisu jednake našim primjerima jer nemaju greben u obliku lista, ali čašice su im svima osmerokutnog presjeka.⁵⁹ Druga dva primjeraka iz Ivanca po formi su istovjetni dubrovačkim nalazima, nose natpis Konigove radionice iz Schemnitza, samo što su izrađeni od crne gline.⁶⁰ Datiraju se u 19. stoljeće.

57 Nagy 2001, str. 46.

58 Gačić 2008/2009, str. 12, sl. 6.

59 Bekić 1999–2000, str. 264, 275, 276, T. 3 / 6, T. 4 / 2.

60 Bekić 1999–2000, str. 265, 276, T. 4 / 7, 8.

Sl. 13, 13a – U.P.T. = 1,3 cm; N.S.V. = 2,2 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvana baza osmerokutne čašice; obruč naglašen prstenom; na sačuvanom dijelu tuljca pravokutni pečat s natpisom ...ONIG ... / SCHEMNITZ i mali kružni pečat sa šesterokrakom zvjezdicom; s druge strane lule mali pečat s portretom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Sličan primjer pronađen je u Ivanca, a razlikuje se u završetku tuljca i prikazu malog pečata.⁶¹

Sl. 13, 13a Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 14 – U.P.T. = 1,3 cm. Glina crvenonarančaste boje; nije sačuvana čašica; obruč naglašen prstenom ukrašenim gustim kosim paralelnim linijama; na sačuvanom dijelu tuljca pravokutni pečat s natpisom HÖNIG WE / SCHEMNITZ, ispod pečata po sredini otisnut mali pečat sa zvjezdicom; s druge strane lule mali pečat u obliku medaljona s portretom; s donje strane tuljca dio lisnatog motiva; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Paralelni primjeri su kao kod sl. 12, 12a. Lula se datira u 19. stoljeće.

61 Bekić 1999–2000, str. 264, 275, T. 3 / 6.

Sl. 14, 14a Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 15 – U.P.T. = 1,4 cm. Glina crvenonarančaste boje; nije sačuvana čašica; obruč naglašen prstenom na kojem su gusto urezane kose paralelne linije; na obruču ostatak metala; na sačuvanom dijelu tuljca pravokutni pečat s natpisom M.HÖNIGSOHN / SCHEMNITZ, s gornje strane ovog pečata po sredini urezan cvijet; s druge strane lule mali pečat s portretom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Na ovom ulomku nalazimo ostatke metalnog poklopca za duhan na obruču tuljca. Lule koje su imale metalne poklopce na čašici ili na tuljcu bile su u upotrebi u 19. stoljeću i pušile su se u kavanama (*Coffehouse* stil).⁶² Komparativne primjere lula s metalnim poklopcima s natpisima drugih radionica nalazimo na nalazima iz Zadra⁶³ i Korčule,⁶⁴ a primjer s natpisom Honigove radionice donosi Morgenroth.⁶⁵

Budući da je sačuvan samo dio tuljca, ne znamo kako je izgledao ostatak lule, no po sačuvanom ulomku čini se da lula nije imala tipični greben u obliku lista ili školjke te joj ne bismo mogli odrediti iste paralelne primjere kao ostalim ulomcima koji se ovdje

62 Bekić 1999–2000, str. 252; Gusar 2008, str. 144.

63 Gusar 2008, str. 144, kat 9, T. 3, 3.

64 Stipković 2003, str. 33, kat. 9.

65 Morgenroth 2001, str. 55, sl. 1.

obrađuju. Vjerojatno je izrađena oko 1840. ili 1850., kad Mihály Hönig još radi i sa svojim sinom proizvodi lule,⁶⁶ jer ovdje osim njegova imena piše *sohn* (sin).

Sl. 15, 15a Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 16, 16a – P.P.D. = 1,9 cm; U.P.T. = 1,5 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 4,4 cm. Glina crvenonarančaste boje; osmerokutna čašica dijelom sačuvana; greben u obliku lista ili školjke; obruč naglašen prstenom s gustim kosim paralelnim linijama; na tuljcu pravokutni pečat s natpisom M.HÖNIGSO... / SCHEMNITZ (M.HÖNIGSOHN / SCHEMNITZ); s druge strane lule mali pečat s portretom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Paralelni primjeri za oblik lule su kao kod sl. 12, 12a. Budući da nosi isti natpis kao i prethodni primjerak (sl. 17), možemo je datirati oko 1840. ili 1850.

66 Nagy 2001, str. 49.

Sl. 16, 16a Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 17, 17a – P.P.D. = 1,8 cm; U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = oko 0,3 cm; N.S.V. = 4,3 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan dio osmerokutne čašice; greben u obliku lista ili školjke; obruč naglašen prstenom ukrašenim gustim kosim paralelnim linijama; na sačuvanom dijelu tuljca pravokutni pečat s natpisom M.HÖNIGSOHN / S...ITZ (SCHEMNITZ); s druge strane lule mali pečat ispunjen portretom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Usporedni primjeri za formu lule su kao kod sl. 12, 12a. Budući da nosi isti natpis kao i dva prethodna primjerka, tj. lule pod sl. 17 i 18, također je možemo datirati oko 1840. ili 1850.

Sl. 17, 17a Ulomak lule tipa Schemnitz

Sl. 18 – P.P.D. = 1,9 cm; U.P.T. = 1,35 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 5 cm. Glina narančaste boje, u presjeku siva; sačuvan dio osmerokutne čašice; obruč naglašen prstenom koji je ukrašen urezanim kosim crtama; greben u obliku lista ili školjke; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni, s lošije vidljivim natpisom LEOPOLD / GROSS, a drugi manji i kružni s prikazom sidra; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Ulomak lule s gotovo cijelim ovalnim pečatom radionice Leopolda Grossa pronađen je u Sinju, a datira se u 18. st. ili sam početak 19. stoljeća.⁶⁷ Radionica L. Grossa pripada lularskim krugovima središnje Europe, no njezin točan smještaj nije poznat.⁶⁸ Slične primjere po formi čašice, tuljca i grebena nalazimo kod lula tipa Schemnitz, tj. možemo primijeniti komparativne primjere navedene kod sl. 12, samo što su lule iz te radionice načinjene od tamnije narančaste gline. Na lulama iz radionice Leopolda Grossa pečati su na tuljcu otisnuti jedan do drugoga, dok lule tipa Schemnitz imaju pečate raspoređene na obje strane.

Sl. 18 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 19 – P.P.D. = 1,8 cm; U.P.T. = 1,2 cm; D.S.Č. = 3,2–4,3 cm; N.S.V. = 6,37 cm. Glina narančaste boje, u presjeku siva; sačuvan dio osmerokutne čašice; obruč naglašen nazubljenim prstenom koji je ukrašen motivom točkica i girlandi; greben u obliku lista ili školjke; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni, s lošije vidljivim natpisom LEOPOLD / GROSS, a drugi manji i kružni s prikazom sidra; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodni primjer (sl. 18), datira se u 18. st. ili početak 19. stoljeća, a paralele za oblik lule nalazimo među navedenima za sl. 12.

67 Bekić 1999–2000, str. 264, 276, T. 4 / 3.

68 Bekić 1999–2000, str. 252.

Sl. 19 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 21 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

308 |

Sl. 20 – P.P.D. = 1,8 cm; U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 3,2 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; sačuvan vrlo mali dio osmerokutne čašice; obruč naglašen prstenom koji je jednim dijelom nazubljen crtama, a drugim ukrašen motivom cvjetića ili zvjezdica; greben u obliku lista ili školjke; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni s natpisom LEOPOLD / GROSS, a drugi kružni s prikazom sidra; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodna dva primjera (sl. 18, 19) i ovu lulu datiramo u 18. st. ili početak 19. stoljeća te uzimamo iste analogije za formu.

Sl. 20 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 22 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 21 – U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 2,5 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; nedostaje čašica; greben u obliku lista ili školjke; obruč naglašen prstenom koji je ukrašen tankim dvostrukim paralelnim linijama; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni s natpisom LEOPOLD / GROSS, a drugi kružni s prikazom sidra; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Po usporednom primjeru s natpisom iste radionice, kao kod sl. 18, ovu lulu datiramo u 18. st. ili početak 19. stoljeća.

Sl. 22 – P.P.D. = 1,9 cm; U.P.T. = 1,1 cm; D.S.Č. = 0,2–0,35 cm; N.S.V. = 3,5 cm. Glina okernarančaste boje, presjek sivi; sačuvan greben u obliku lista ili školjke s malim dijelom čašice kružnog presjeka, na tuljcu dio ovalnog pečata s natpisom ...OLD / ...OSS (LEOPOLD / GROSS), lijevo od njega mali kružni pečat sa sidrom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Prema paralelnom primjeru s natpisom iste radionice, kao kod sl. 18, ovu lulu datiramo u 18. st. ili početak 19. stoljeća.

Sl. 23 – U.P.T. = 1,1 cm; N.S.V. = 1,5 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; nije sačuvana čašica; obruč naglašen prstenom ornamentiranim kosim paralelnim linijama; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni s natpisom LEOPOLD / GROSS, a drugi kružni s prikazom sidra; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodnih pet primjera (sl. 18–22), ovu lulu možemo datirati u 18. st. ili početak 19. stoljeća.

Sl. 23 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 24, 24a – U.P.T. = 1,2 cm; N.S.V. = 1,9 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; nije sačuvana čašica; na grebenu izveden lisnati motiv; obruč naglašen prstenom ukrašenim kosim paralelnim linijama; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni s natpisom LEOPOLD / GROSS, a drugi kružni s prikazom sidra; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodni primjeri (sl. 18–23) datira se u 18. st. ili početak 19. stoljeća.

Sl. 24, 24a Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 25 – P.P.D. = 1,7 cm; U.P.T. = 1,2 cm; D.S.Č. = 0,2–0,3 cm; N.S.V. = 4,2 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; sačuvan dio osmerokutne čašice; obruč naglašen prstenom ukrašenim tankim kosim paralelnim linijama; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni s natpisom ...D / GROSS (LEOPOLD / GROSS), a drugi kružni s prikazom sidra; jedna vezna rupa

kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Slične primjere koji imaju čašicu i tuljac poligonalnog presjeka nalazimo na primjerima iz podmorja Šolte⁶⁹ te u Rovinju,⁷⁰ no natpisi na njima nisu jasni. Kao i prethodne primjere (sl. 18–24), ovu lulu možemo datirati u 18. st. ili početak 19. stoljeća.

Sl. 25 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 26 – P.P.D. = 1,73 cm; U.P.T. = 1,26 cm; D.S.Č. = 0,25–0,5 cm; N.S.V. = 3,54 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; sačuvan vrlo mali dio čašice osmerokutnog presjeka; obruč naglašen prstenom ukrašenim ovalno-spiralnim motivima ispunjenim točkicama; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni s natpisom LEOPOLD / GROSS, a drugi kružni s prikazom sidra; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodni primjeri (sl. 18–25) datira se u 18. st. ili početak 19. stoljeća.

Sl. 26 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 27 – P.P.D. = 1,9 cm; U.P.T. = 1,1 cm; D.S.Č. = 0,25 cm; N.S.V. = 5,9 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; sačuvan dio čašice kružnog presjeka ukrašen vertikalnim prugama koje se spajaju na grebenu

69 Gusar 2008a, str. 275, sl. 5.1, kat. 17.

70 Bekić 1999–2000, str. 264, 275, T. 3 / 7.

u reljefno istaknutoj točki iz koje se donjom stranom tuljca proteže reljefna pruga; tuljac ukrašen zakrivljenim reljefnim linijama; na tuljcu sačuvan gotovo cijeli ovalni pečat s natpisom LEOPOLD / GROSS; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodni primjeri (sl. 18–26) datira se u 18. st. ili početak 19. stoljeća.

Sl. 27 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 28 – U.P.T. = 1,2 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; sačuvan dio tuljca s obručem, na tuljcu ovalni pečat s natpisom LEOPOLD / GROSS; lijevo ispod njega mali kružni pečat sa sidrom; obruč prstenast, nazubljen i ukrašen biljnim motivom (palmete); lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodni primjeri (sl. 18–27) datira se u 18. st. ili početak 19. stoljeća.

Sl. 28 Ulomak lule s natpisom Leopold / Gross

Sl. 29 – P.P.D. = 1,9 cm; U.P.T. = oko 1,2 cm; D.S.Č. = oko 0,3 cm; N.S.V. = 5,7 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; sačuvan dio osmerokutne čašice; greben u obliku lista ili školjke; mali kružni pečat s prikazom sidra; sačuvan mali dio tuljca koji se spaja sa čašicom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Na ovom ulomku nije sačuvan veći pečat koji nosi

ime radionice, nego mali, s prikazom sidra. Budući da lule iz radionice Leopolda Grossa pored ovalnog pečata imaju i mali pečat sa sidrom, moguće je da se radi o produkciji te radionice ili neke iz istoga kruga. Datira se, kao i prethodni primjeri (sl. 18–28) u 18. st. ili sam početak 19. stoljeća, a morfološke paralele bi bile kao navedene kod sl. 18.

Sl. 29 Ulomak lule austrijsko–mađarskog tipa.

Sl. 30 – U.P.T. = 1,3 cm; N.S.V. = 2,2 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; nedostaje čašica; polovično sačuvan greben u obliku lista ili školjke; polovično sačuvan tuljac s obručem naglašenim prstenom ukrašenim girlandama ispunjenim točkicama; pečat nije sačuvan; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Budući da ovaj primjerak nema sačuvane pečate, ne možemo ga sa sigurnošću odrediti, ali po svjetlijoj glini, ukrasu na prstenu tuljca, lisnatom motivu na grebenu, možda bismo ga mogli svrstati u radionicu L. Grossa ili neku iz bliskog središta. Datira se, kao i prethodni primjeri (sl. 18–29), u 18. st. ili sam početak 19. stoljeća.

Sl. 30 Ulomak lule austrijsko–mađarskog tipa

Sl. 31 – P.P.D. = 1,75 cm; U.P.T. = 1,2 cm; D.S.Č. = 0,2–0,3 cm; N.S.V. = 3,25 cm. Glina narančaste boje; sačuvan manji dio osmerokutne čašice; obruč naglašen prstenom s urezanim biljnim motivima; na tuljcu

dva pečata od kojih je jedan pravokutni s natpisom GEORG / WEIGAND, a drugi kružni s prikazom cvijeta; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Ovaj primjerak ima čašicu i tuljac poligonalnog presjeka, a oblikom je isti kao i komparativni primjeri za sl. 25, tj. nalazi iz podmorja Šolte⁷¹ i Rovinja.⁷² Natpis ove radionice za sada ne nalazimo kod nas. Lula pripada austrijsko-mađarskom radioničkom krugu, no nije poznato gdje je djelovala ova radionica. Vjerojatno je izrađena u nekoj radionici koja je djelovala u 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 31 Ulomak lule s natpisom Georg / Weigand

Sl. 32 – U.P.T. = 1,3 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 2,2 cm. Glina narančaste boje; čašica nije sačuvana, vidljiv dio njezine osmerokutne baze; obruč naglašen prstenom ukrašenim koso izvedenim paralelnim linijama; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan pravokutni s natpisom GWEIGAND, a drugi mali kružni s prikazom cvijeta (?); jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Sl. 32 Ulomak lule s natpisom GWeigand

Ova lula je, iako izrađena od narančaste gline, prošarana tamnim premazom koji joj daje blago mramorizirani izgled. Mramorizirani izgled ima zadar-

71 Gusar 2008a, str. 275, sl. 5.1, kat. 17.

72 Bekić 1999–2000, str. 264, 275, T. 3 / 7.

ski primjerak koji se svrstava u radionički krug tipa Schemnitz i datira u 19. stoljeće,⁷³ no morfološki se ne podudara s našim ulomkom. Takav izgled postizao se na način da se već pečena glina premazivala sivkastim glinenim premazom i ponovno pekla.⁷⁴ Analogije za formu i dataciju možemo preuzeti od prethodnog primjera (sl. 31).

Sl. 33 – P.P.D. = 1,9 cm; U.P.T. = 1,2–1,3 cm; D.S.Č. = 2,5–3,3 cm; N.S.V. = 5,73 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; sačuvan dio osmerokutne čašice; obruč naglašen prstenom ukrašenim biljnim motivima; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan ovalni s natpisom GWEIGAND, a drugi kružni s prikazom palmete ili stabla (?); jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodna dva primjera (sl. 31, 32), lula se može datirati u 18. ili 19. stoljeće.

Sl. 33 Ulomak lule s natpisom GWeigand

Sl. 34 – P.P.D. = 1,7 cm; U.P.T. = 1,2 cm; D.S.Č. = 3,2 cm; N.S.V. = 2,86 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; sačuvan vrlo mali dio čašice kružnog presjeka ukrašen reljefnim vertikalnim linijama koje se spajaju na grebenu na kojem se nalazi točka iz koje se širi lisnati motiv po donjoj strani tuljca; obruč na-

73 Gusar 2008, str. 143, 147, 152, kat. 7, T. 3,1.

74 Nagy 2001, str. 46.

Sl. 34 Ulomak lule s natpisom GWeigand

glašen prstenom ukrašenim koso izvedenim paralelnim linijama između kojih su biljni motivi; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan pravokutni s natpisom GWEIGAND, a drugi mali kružni s prikazom stabla ili palmete (?); jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Kao i prethodne tri lule (sl. 31–33), ova nosi natpis iste radionice, a možemo je datirati u 18. ili 19. stoljeće.

Sl. 35 – U.P.T. = 1,25 cm. Glina narančaste boje; nedostaje čašica; obruč naglašen prstenom s gustim tankim kosim paralelnim linijama; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan pravokutni s natpisom WOLF / HALPHEN, a drugi kružni s prikazom biljnog motiva (?); jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Ovome primjerku nije sačuvana čašica, no budući da se njezina baza sasvim neznatno sačuvala, nazire se poligonalan presjek. Najbliže analogije po obliku bili bi nalazi iz podmorja Šolte⁷⁵ i Rovinja,⁷⁶ dakle kao kod sl. 25, 31, 32. Natpis ove radionice do sada nije pronađen na lulama u Hrvatskoj. Ne znamo gdje je djelovala radionica Wolfa Halphena, zasigurno pripada srednjoeuropskom radioničkom krugu, a vjerojatno je djelovala u 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 35 Ulomak lule s natpisom Wolf / Halphen

Sl. 36 – U.P.T. = 1,2 cm. Glina okernarančaste boje; čašica nije sačuvana; obruč naglašen prstenom ukrašenim koso izvedenim paralelnim linijama; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan pravokutni s natpisom WOLF / HALPHEN, a drugi mali okrugli sa slabo vidljivim prikazom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Ovaj ulomak lule također nosi pečat radionice W. Halphena, a po morfološkim značajkama možemo

75 Gusar 2008a, str. 275, sl. 5.1, kat. 17.

76 Bekić 1999–2000, str. 264, 275, T. 3 / 7.

Sl. 36 Ulomak lule s natpisom Wolf / Halphen

mu odrediti analogije kao za prethodni primjer (sl. 35). Vjerojatno pripada 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 37 – U.P.T. = 1,4 cm. Glina narančaste boje; čašica nije sačuvana; greben u obliku lista ili školjke; obruč naglašen prstenom ukrašenim mrežastim motivom; na tuljcu pravokutni pečat s natpisom ANTON / KILLMAYER (?); jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Ovo je jedini primjerak s natpisom te radionice, oblikom podsjeća na primjere lula tipa Schemnitz ili L. Gross. Vjerojatno pripada 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 37 Ulomak lule s natpisom Anton / Killmayer (?)

Sl. 38 – U.P.T. = 1,2 cm. Glina narančaste boje; čašica nije sačuvana; obruč naglašen prstenom; na tuljcu dva pečata od kojih je jedan pravokutni s natpisom PHILIPP / KONRAD, a drugi manji ovalni s prikazom sidra s brojkom 4 na vrhu⁷⁷; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Narančasta glina premazana je na način da se postigne blago mramoriziran izgled kao i kod primjera na sl. 32, od kojeg preuzimamo analogije za taj efekt. Ovo je jedini primjerak među dubrovačkim nalazima koji nosi natpis radionice Philippa Konrada, za koju

77 Brojka 4 u Europi se od srednjeg vijeka u ovoj formi upotrebljavala kao oznaka trgovaca (Bauer 1983, str. 36).

je poznato da je djelovala u Theresienfeldu u Austriji i proizvodila keramičke lule od 1838. godine.⁷⁸

Sl. 38 Ulomak lule s natpisom Philipp / Konrad

Sl. 39 – P.P.D. = 1,5 cm; U.P.T. = 1,1 cm; D.S.Č. = 0,4 cm; N.S.V. = 4,3 cm. Glina narančaste boje; sačuvan dio čašice ukrašen blagim vertikalnim rebrima odijeljenim točkicama; obroč naglašen prstenom ukrašenim tankim kosim paralelnim linijama; pečat nije sačuvan; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Budući da na ovoj luli nije otisnut pečat, teško je reći kojoj je radionici pripadala. Ukrašen i oblikom razlikuje se od navedenih primjera, no svakako pripada austrijsko–mađarskom radioničkom krugu, a mogla bi se datirati u 18. ili 19. stoljeće.⁷⁹

Sl. 39 Ulomak austrijsko–mađarskog tipa lule

Sl. 40 – D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 5,3 cm. Glina narančaste boje; sačuvan fragment čašice ukrašen vertikalnim rebrima ispod kojih se nalaze trokuti ispunjeni točkicama; lula izrađena u kalupu.

Sačuvan je premali dio lule da bismo mogli odrediti proizvođača, spada u austrijsko–mađarski tip lula, a može se datirati u 18. ili 19. stoljeće.

⁷⁸ Morgenroth 2001, str. 55.

⁷⁹ Identičan ukras čašice ali ne i tuljca pojavljuje se na luli pronađenoj na Petrovaradinskoj tvrđavi u Srbiji, nosi pečat FRANZ / BRUNNER a datira se u 19. stoljeće (Gaćić 2011, str. 134, kat. 200).

Sl. 40 Ulomak austrijsko–mađarskog tipa lule

Sl. 41 – P.P.D. = 1,8 cm; D.S.Č. = 0,25 cm; N.S.V. = 3,8 cm. Glina narančaste boje; sačuvan fragment na prijelazu čašice u greben; nema sačuvan pečat, no narančasta glina prekrivena je smeđim premazom pa lula ima mramorni izgled. Jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu; izrađena je od fine pročišćene narančaste gline, koja je u presjeku sive boje.

Ovaj ulomak sačuvan je u manjem opsegu pa mu nedostaju radioničke oznake što otežava određenje središta u kojem je nastao. Lula je premazana tako da je postignut mramoriziran izgled, kao i kod primjera na sl. 32, od kojeg preuzimamo analogije za postizanje tog efekta. Kao i prethodni primjeri, vjerojatno pripada 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 41 Ulomak austrijsko–mađarskog tipa lule

Sl. 42 – U.P.T. = 1,3 cm. Glina narančaste boje, presjek sivi; nedostaje čašica i greben; obroč naglašen prstenom ukrašenim tankim kosim paralelnim linijama; rub tuljca nazubljen; pečat nije sačuvan; lula izrađena u kalupu.

Budući da je sačuvan samo završetak tuljca, vrlo je teško odrediti radionicu iz koje potječe ovaj ulomak, jer nema ni radioničkih oznaka, niti nam je poznat oblik lule u većem opsegu da bismo to barem približno mogli učiniti; svakako pripada austrijsko–mađarskom tipu i vjerojatno je izrađena u nekoj srednjoeuropskoj radionici koja je djelovala u 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 42 Ulomak austrijsko-mađarskog tipa lule

Sl. 43, 43a – P.P.D. = 1,55 cm; U.P.T. = 1,44 cm; D.S.Č. = 0,35–0,5 cm; N.S.V. = 2,2 cm. Glina bijele boje; sačuvan vrlo mali dio čašice šesterokutnog presjeka ukrašene reljefnim crticama; obruč naglašen prstenom s reljefno izvedenim biljnim motivima; na tuljcu s jedne strane natpis CÖLN, a s druge CAFE te biljni vitičasti motivi reljefno izvedeni; jedna vezna rupa kroz stijenkku čašice; lula izrađena u kalupu.

Ovaj tip spada u tzv. kavanske lule (*caffè pfeifen*), koje su bile raskošno ukrašene preko kalupa i rađene od bijele gline.⁸⁰ Lula izrađena od iste vrste gline, s istim natpisom i dekoracijom vrlo je dobra analogija našem primjeru a pronađena je u Srbiji i datira se u 19. stoljeće.⁸¹

Sl. 43, 43a Ulomak lule s natpisom Cöln / Cafe

Sl. 44, 44a – P.P.D. = 1,5 cm; U.P.T. = 1,15 cm; D.S.Č. = 0,35 cm; N.S.V. = 4,05 cm. Glina narančaste boje premazana glazurom; sačuvan dio čašice; obruč na-

glašen prstenom s gustim tankim kosim paralelnim linijama; na tuljcu vidljiv pravokutni pečat prekriven premazom; tuljac i obruč kružnog presjeka; jedna vezna rupa kroz stijenkku čašice; lula izrađena u kalupu.

Premazivanje glazurom bilo je karakteristično za lule tipa Schemnitz,⁸² no ne znamo o produkciji kojeg radioničkog središta se ovdje radi jer je pečat prekriven premazom te nije čitljiv, pa ostajemo uskraćeni za ime radionice. Vjerojatno je izrađena u 19. stoljeću.

Sl. 44, 44a Ulomak austrijsko-mađarskog tipa lule s glazurom

TALIJANSKI TIP:

Sl. 45 - P.P.D. = 1,8 cm; U.P.T. = 1 cm; D.S.Č. = 0,4 cm; V.P.D. = 3,7 cm; V. = 4,56 cm. Glina svijetlo oker-narančaste boje; nedostaje samo manji dio čašice; na čašici blago vidljive kanelire iznad kojih se nalaze kružići; obruč prstenasto naglašen; jedna vezna rupa kroz stijenkku čašice; lula rađena u kalupu; ostaci premaza.

Za ovu lulu nismo pronašli točnu analogiju a njezinu provenijenciju saznali smo susretljivošću kolega koji su veliki znalci na ovom području te im se srdačno zahvaljujemo.⁸³ Ovakva forma lule nije uobičajena među nalazima u Hrvatskoj, no primjer iz podmorja

82 Bekić 1999–2000, str. 252.

83 Za determinaciju ove lule dugujemo zahvalnost dr. sc. Davidu Higginsu s University of Liverpool UK, te članovima Académie International de la Pipe: Ruudu Stamu i Albertu Halmosu.

80 Bekić 2005, str. 10.

81 Gačić 2011, str. 136, kat. 208.

Splita oblikom i ukrasom kružića uvelike podsjeća na naš primjerak a pripada 18. ili 19. stoljeću.⁸⁴

Sl. 45 Talijanski tip lule

TURSKI TIP:

Sl. 46, 46a – P.P.D. = 1,8 cm; D.S.Č. = 0,3–0,4 cm; N.S.V. = 3,6 cm. Glina narančaste boje; sačuvan dio čašice s grebenom; ukras okomitih paralelnih linija u blagom reljefu; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu; ostatci crvenog premaza.

Ovom tipu lule ne nalazimo točnu paralelu, no neki bugarski⁸⁵ i beogradski⁸⁶ nalazi formom podsjećaju na njega. Pripada 17. ili 18. stoljeću.

Sl. 46, 46a Ulomak turskog tipa lule

Sl. 47, 47a – U.P.T. = 1 cm; D.S.Č. = 0,3–0,5 cm; N.S.V. = 2,4 cm. Glina narančaste boje; sačuvan mali dio čašice ukrašen trokutom ispunjenim mrežastim motivom; na jednom dijelu vidljiv završetak jednako ukrašenog trokuta; sačuvan prstenom naglašen obruč; greben naznačen V–linijom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

U literaturi nalazimo ukras visećeg trokuta ispunjenog mrežastim motivom na lulama pronađenim u istraživanju brodoloma kod otoka Bisaga u Korlatskom arhipelagu koji pripada 17. stoljeću⁸⁷ i na luli pronađenoj u Beogradu koja se datira u 2. polovicu 17. stoljeća.⁸⁸ Završetak tuljca im se razlikuje od našeg primjerka. Moguće da ovaj primjerak pripada kraju 17. ili početku 18. stoljeća.

Sl. 47, 47a Ulomak turskog tipa lule

Sl. 48, 48a – P.P.D. = 2,5 cm; U.P.T. = 1,3–1,45 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 3,06 cm. Glina narančaste boje; čašica dijelom sačuvana, ukrašena paralelnim vertikalnim linijama otisnutim nazubljenim kotačićem; obruč zadebljan te s obje strane omeđen linijama ispunjenim urezima crtica; greben naznačen V–linijom ispunjenom otiskom kotačića; na tuljcu mali kružni pečat; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

84 Gusar 2009, str. 215, 219, sl. 4.

85 Ilčeva 1975, T. I / 3; Stančeva 1972, str. 88, sl. 11.

86 Bikić 2003, str. 82, tip XII/6; Popović, Bikić 2004, str. 141, sl. 91/114.

87 Brusić 1987, str. 482, T. VI / 8, 9.

88 Bikić 2003, str. 83, tip XII/11; Popović, Bikić 2004, str. 141, sl. 91/119.

Slične primjere nalazimo među korintskim i atenskim nalazima koji se datiraju u kasno 18. ili 19. stoljeće.⁸⁹

Sl. 48, 48a Ulomak turskog tipa lule

Sl. 49, 49a – U.P.T. = 1,3 cm; N.S.V. = 1,8 cm. Gлина narančaste boje; nije sačuvana čašica; zadebljani obruč polovično sačuvan, oko njega izvedene dvije tanke nazubljene trake; greben naznačen V-linijom otisnutom kotačićem; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

Paralelu nalazimo u jednom grčkom primjerku koji se datira u kasno 18. ili 19. stoljeće,⁹⁰ no razlikuju se u završetku obruča tuljca.

Sl. 49, 49a Ulomak turskog tipa lule

89 Robinson 1985, PL. 51 / C 39 – C 42, PL. 61 / A 14.

90 Robinson 1985, PL. 51 / C 44.

Sl. 50, 50a – U.P.T. = 1,2 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 2,7 cm. Gлина narančaste boje; sačuvan manji dio čašice s blago istaknutim tankim vertikalnim paralelnim rebrima; tuljac s naglašenim obručem; greben naznačen V-linijom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

U literaturi ne nalazimo blisku analogiju. Moguće je da pripada 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 50, 50a Ulomak turskog tipa lule

Sl. 51 – U.P.T. = 1,5 cm. Gлина narančaste boje; čašica nije sačuvana; tuljac s naglašenim obručem; vidljiv dio grebena naznačen V-linijom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

U literaturi ne nalazimo blisku analogiju. Moguće je da pripada 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 51 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 52, 52a – P.P.D. = 1,9 cm; U.P.T. = 1 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 2 cm. Gлина narančaste boje premazana smeđom sjajnom caklinom; dno čašice ukrašeno horizontalnim rebrom; greben u obliku lista ili školjke; obruč naglašen rascijepljenim prstenom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Među turskim lulama zastupljen je jedan primjerak

prekriven glazurom.⁹¹ Moguće je da je ova lula nastala u nekoj od radionica na sjeveroistoku Italije (kombinirani tursko-talijansko-austrijskomađarski tip). Lula je turska po formi, no greben u obliku lista ili školjke je austrijskomađarski element dok je horizontalno rebro na čašici obilježje talijanskih radionica. U literaturi ne nalazimo blisku analogiju po formi no tamno smeđa boja glazure i ova vrsta gline bila je uobičajena za neke radionice na sjeveroistoku Italije dok u Otomanskom carstvu te kod austrijsko-mađarskih lula to nije slučaj. Sudeći po obliku tuljca lula vjerojatno pripada 18. ili 19. stoljeću.

Sl. 52, 52a Turski tip lule s glazurom

Sl. 53, 53a – P.P.D. = 1,9 cm; U.P.T. = oko 1 cm; D.S.Č. = 0,3–0,6 cm; N.S.V. = 2,5 cm. Glina krembijele boje; tuljac sačuvan samo na početnom dijelu gdje se spaja s čašicom; čašica ukrašena vertikalnim urezima kojima je postignut rebrasti ukras; greben V-oblika; jedna vezna rupa kroz stijenkicu čašice; lula rađena u kalupu.

U literaturi ne nalazimo primjerak koji bi bio bliska analogija, no takva vrsta ukrasa na čašici primjenjivala se u 18. i 19. stoljeću.⁹²

91 Za determinaciju ove lule autorice se zahvaljuju Bertu van der Lingenu, članu Académie International de la Pipe iz Nizozemske i dr. sc. Vesni Bikić s Arheološkog instituta u Beogradu.

92 Robinson 1985, str. 180; PL. 52 / 47.

Sl. 53, 53a Ulomak turskog tipa lule

Sl. 54 – P.P.D. = 1,9 cm; D.S.Č. = 0,4–0,6 cm; N.S.V. = 2,7 cm. Glina crvenonarančaste boje; presjek sive boje; tuljac nije sačuvan; sačuvan dio čašice ukrašen blago naglašenim prstenom ispod koje je smješten laticasti reljefno istaknut ukras – cvjetna čaška sa zašiljenim laticama; greben naznačen V-linijom; lula rađena u kalupu; ostatci premaza.

R. Robinson donosi veći broj primjeraka lula s čašicom u obliku cvijeta, koje datira u 18. ili 19. stoljeće,⁹³ no ti se primjerci ne podudaraju u potpunosti s našim nalazom.

Sl. 54 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 55 – P.P.D. = 2 cm; U.P.T. = oko 1,2 cm; D.S.Č. = 0,3–0,5 cm; N.S.V. = 4 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan dio čašice, ukrašen blago naglašenim prstenom oko kojeg su izvedene dvije nazubljene linije te ispod njih laticasti ukras – cvjetna čaška sa zašiljenim laticama; greben naznačen V-linijom; tuljac nije sačuvan osim početni dio na spoju s čašicom; lula

93 Robinson 1985, PL. 52 / C 54; PL. 53 / C 60 – 63.

rađena u kalupu; ostatci premaza.

Sličan primjerak nalazimo u Bugarskoj.⁹⁴ Postoji širi repertoar lula s čašicom u obliku cvijeta, pojavljuju se begonija, perunika, zvončić, krizantema (zatvorena), ružin pupoljak te razni oblici narcisa. Stančeva smatra da je majstor simbolički povezoao miris duhana s ugodnim mirisom cvijeća.⁹⁵ Ova lula vjerojatno pripada 19. stoljeću.

Sl. 55 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 56 – P.P.D. = 2,5 cm; U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = 0,3–0,4 cm; V.P.D. = 2,5 cm; V. = 3,1 cm. Glina oker boje; sačuvan mali dio čašice višekutnog presjeka ukrašen biljnim i geometrijskim motivima; gornji dio čašice ukrašen palmetama koje su odijeljene po zonama sa po dvjema linijama, dok je donji dio također podijeljen na zone i odijeljen na isti način kao i gornji dio, s razlikom što su zone ispunjene ovalnim ukrasima; tuljac nazubljenog završetka; vidljiv dio grebena naznačen V-linijom; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

Bugarski primjerci⁹⁶ te nalaz s atenske Agore⁹⁷ vrlo su dobre analogije za ovaj ulomak. Datira se u 19. stoljeće.

Sl. 56 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 57 – P.P.D. = 3 cm; D.S.Č. = 0,3–0,5 cm; V.P.D. = 2,8 cm; N.S.V. = 3,84 cm. Glina oker boje; sačuvan dio

čašice višekutnog presjeka ukrašen biljnim i geometrijskim motivima (gornji dio čašice ukrašen palmetama, u donjem dijelu su ovalni ukrasi, sve raspoređeno po zonama odijeljenim sa po dvjema crtama); prsten i tuljac nisu sačuvani; na grebenu sačuvan mali dio V-linije otisnute kotačićem; lula rađena u kalupu.

Za ovaj ulomak možemo primijeniti iste analogije kao i za prethodni primjerak (sl. 56) i datirati ga u 19. stoljeće.

Sl. 57 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 58, 58a – P.P.D. = 2,5 cm; U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = 0,3–0,4 cm; N.S.V. = 3,2 cm. Glina oker boje; sačuvan mali dio čašice višekutnog presjeka ukrašen odijeljenim zonama s palmetama ispod kojih su izvedeni ovalni ukrasi; sačuvan dio grebena naznačen V-linijom izvedenom kotačićem; tuljac poligonalnog presjeka, na obruču postoji plitki kanalić u koji se mogla umetnuti žica koja je služila za zatvaranje poklopca na tuljcu; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

Izvršna analogija mu je lula pronađena u istraživanju Korinta,⁹⁸ jer je i tuljac istog oblika, no komparativnim primjerima možemo smatrati i one navedene kod sl. 56 jer su im oblik i ukras čašice isti. Datira se u 19. stoljeće.

98 Robinson 1985, PL. 56 / C 94.

94 Stančeva 1972, str. 93, sl. 21; Stančeva 1975–1976, str. 132, sl. 6.

95 Stančeva 1975–1976, str. 131.

96 Ilčeva 1975, T. II / 15; Stančeva 1972, 83–84, fig. 8.

97 Robinson 1985, PL. 62 / A 20.

Sl. 58, 58a Ulomak turskog tipa lule

Sl. 59 – U.P.T. = 1,4 cm. Glina oker boje; nema sačuvanu čašicu, samo se nazire mali dio palmete koji je vjerojatno okruživao cijelu čašicu; s obje strane vidljiv manji dio V-linije otisnute kotačićem koja je ukrašavala greben; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; tuljac poligonalnog presjeka, na obruču postoji plitki kanalčić u koji se umetala žica koja je služila za zatvaranje poklopca na tuljcu; lula rađena u kalupu.

Analogni primjeri isti su kao za prethodni ulomak (sl. 56), datira se u 19. stoljeće.

Sl. 59 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 60 – D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 2,3 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan dio čašice ukrašene ovalnim ukrasima smještenim u zone iznad kojih se također po zonama nazire dekoracija koju čine palmete; greben naznačen V-linijom; lula rađena u kalupu.

Ovaj se primjerak bojom gline razlikuje od četiri prethodna, no oblikom i dekoracijom uvelike podsjeća na njih, te možemo primijeniti iste analogije kao kod sl. 56 i datirati ovaj primjerak također u 19. stoljeće.

Sl. 60 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 61, 61a – P.P.D. = 2,25 cm; U.P.T. = 1,6 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 2,8 cm. Glina narančaste boje; čašica nije sačuvana; obruč naglašen i nazubljen, ima kanalčić u koji se umetala žica koja je služila za zatvaranje poklopca na tuljcu; na tuljcu otisnut mali kružni pečat ispunjen arapskim monogramom; greben naznačen dvostrukom V-linijom izvedenom nazubljenim kotačićem, na grebenu otisnut biljni motiv (stabalce?); jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu; ostatci premaza.

Sličan primjerak nalazimo u Grčkoj, datira se u 19. stoljeće.⁹⁹

Sl. 61, 61a Ulomak turskog tipa lule

Sl. 62, 62a – P.P.D. = 2,5 cm; U.P.T. = 1,4 cm; D.S.Č. = 0,2–0,3 cm; V.P.D. = 2,1 cm; V. = 3 cm. Glina narančaste boje; sačuvan dio čašice cilindričnog oblika bez ukrasa; tuljac poligonalnog presjeka, ima otisnut kružni pečat s arapskim monogramom; obruč naglašen, ukrašen otiscima sitnijega i krupnijega nazubljenog kotačića; dno baze čašice ukrašeno tankim linijama u obliku slova V, od kojih je unutarnja izvedena nazubljenim kotačićem; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

Analogije ovom primjerku nalazimo u Grčkoj te se po njima datira u 19. stoljeće.¹⁰⁰

99 Robinson 1985, PL. 54 / C 70.

100 Robinson 1985, PL. 54 / C 77 – C 78.

Sl. 62, 62a Ulomak turskog tipa lule

Sl. 63 – U.P.T. = 1,1 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan mali dio čašice ukrašen mrežastim motivom s rombovima istaknutim u reljefu; tuljac s prstenom naglašenim obručem ukrašen mrežastim motivom kao i čašica; greben neznatno sačuvan, bio naznačen V-linijom otisnutom nazubljenim kotačićem; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

Vrlo slično je ukrašena čašica na korintskom primjerku koji se datira u 19. stoljeće.¹⁰¹

Sl. 63 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 64 – U.P.T. = oko 1,5 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan dio tuljca s dijelom osmerokutnog istaknutog obruča; obruč ukrašenim malim lukovima koji su otisnuti nohtima; na tuljcu urezane dvije paralelne linije te mali kružni pečat; na prijelazu prema grebenu sačuvan dio V-linije s jedne strane; lula rađena u kalupu.

101 Robinson 1985, PL. 55 / C 82.

Sličnosti nalazimo na bugarskim¹⁰² i grčkim¹⁰³ primjercima, koji se datiraju u drugu polovicu 19. stoljeća.

Sl. 64 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 65 – U.P.T. = 1,6 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan tuljac s osmerokutnim istaknutim obručem; obruč ukrašenim malim lukovima koji su otisnuti nohtima; na tuljcu urezane dvije paralelne linije te mali kružni pečat ispunjen arapskim monogramom; lula rađena u kalupu.

Arapski monogram učestala je pojava na lulama turskog tipa, uglavnom je kružnog oblika, često se pojavljuje na tipovima 7, 8, 10, 13–16, a neki se pojavljuju i na tipovima 5, 6 i 22 prema Hayesu.¹⁰⁴ U 17. i ranom 18. stoljeću nema pečata majstora, to su lule od fine sive gline. U ranom 18. i 19. stoljeću pojavljuje se crvenosmeđi uglaçani tip, a oko 1850. proizvode se crvene polirane lule, mnoge s otisnutim pečatima.¹⁰⁵

Ovaj ulomak ima iste analogije kao i prethodni (sl. 64) te ga također možemo datirati u drugu polovicu 19. stoljeća.

Sl. 65 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 66 – U.P.T. = 1,53 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan tuljac s osmerokutnim istaknutim obručem; obruč ukrašenim malim lukovima otisnu-

102 Ilčeva 1975, T. II / 13, 14; Stančeva 1972, str. 83, sl. 3.

103 Robinson 1985, PL. 63 / A 34, PL. 64 / A 35, A 36.

104 Hayes 1992, str. 394.

105 Hayes 1980, str. 5, 7.

Sl. 66 Ulomak turskog tipa lule

tim noktima; na tuljcu urezane dvije paralelne linije te mali kružni pečat s prikazom sidra; lula rađena u kalupu.

Za ovaj primjerak možemo primijeniti iste paralele kao već navedene za sl. 64, s razlikom što ova lula nosi pečat s prikazom sidra, što nije običaj kod arapskih lula, nego kod onih koje pripadaju austrijsko-mađarskom krugu (lule iz radionice Leopolda Grossa nose mali pečat sa sidrom, no prikaz sidra na turskoj luli nije istovjetan tom prikazu sidra). Budući da je lula izrađena poput ostalih turskih lula ovog tipa, vjerojatno je proizvedena u radionici koja je izrađivala turske lule, a ovaj primjerak možda je bio za naručitelja koji je htio drugačiju simboliku. Lula pripada drugoj polovici 19. stoljeća.

Sl. 67 – U.P.T. = 1,5 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan tuljac s osmerokutnim istaknutim obručem; obruč ukrašenim malim lučnim linijama otisnutim noktima; na tuljcu urezane dvije paralelne linije; lula izgorjena na dijelu tuljca; rađena u kalupu.

Komparativni primjeri su kao kod sl. 64, lula se datira u drugu polovicu 19. stoljeća.

Sl. 67 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 68 – U.P.T. = 1,6 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan osmerokutni istaknuti obruč; lula rađena u kalupu.

Analogni primjeri su kao kod sl. 64, lula se datira u drugu polovicu 19. stoljeća.

Sl. 68 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 69 – U.P.T. = 1,3 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan tuljac s obručem; tuljac urešen reljefno istaknutim rebrima; lula rađena u kalupu; ostatci premaza.

Sličan primjer tuljca, samo izrađen od svijetle oker gline, pronađen je u podvodnom istraživanju lučice Matejuške u Splitu. Ovaj tip tuljca mogao je pripadati lulama s vrećastom čašicom ili bazom u obliku diska, a može se datirati u 19. stoljeće.¹⁰⁶ Analogne primjere nalazimo među bugarskim¹⁰⁷ i splitskim¹⁰⁸ nalazima.

Sl. 69 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 70 – U.P.T. = 1,5 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvan tuljac s obručem; greben nije sačuvan, nazire se tek dio V-oznake; tuljac urešen reljefno istaknutim rebrima; lula rađena u kalupu; ostatci premaza.

Ovdje možemo primijeniti iste analogije kao kod prethodnog nalaza (sl. 69) i datirati ga u 19. stoljeće.

Sl. 70 Ulomak turskog tipa lule

106 Gusar 2009, str. 215.

107 Stančeva 1972, str. 91, sl. 17.

108 Gusar 2009, str. 220, sl. 7.

Sl. 71, 71a – U.P.T. = 1,6 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 2,1 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvana diskasta baza lule s tuljcem; donja strana baze urešena urezanim paralelnim linijama; tuljac se poput cvjetne čaške sužava od otvora prema bazi, ima urezane dvije linije, među kojima je traka otisnuta nazubljenim kotačićem; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

Iz diskaste baze izdizala se čašica koja nije sačuvana, a vjerojatno je imala prošireni gornji dio. Po obliku tuljca i baze, s razlikom što s donje strane baze ne postoji reljefna istaka, slični su mu grčki nalazi koje donosi R. Robinson,¹⁰⁹ a datira ih u 19. ili rano 20. stoljeće.

Sl. 71, 71a Ulomak turskog tipa lule s diskastom bazom

Sl. 72, 72a – U.P.T. = 0,95 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 1,9 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvana diskasta baza s dijelom tuljca; rub diska ukrašen kosim gustim linijama; s donje strane baze izvedena reljefna istaka, koja se spaja s tuljcem; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu.

Podsjeća na grčke primjerke koji se datiraju u 19. st. ili početak 20. stoljeća.¹¹⁰ Prema Hayesu ovaj primjerak pripada tipu 7, a datira se u sredinu 19. stoljeća.¹¹¹

109 Robinson 1985, PL. 57 / C 107; PL. 62 / A 23.

110 Robinson 1985, PL. 57 / C 101, C 104, C 107, C 108.

111 Hayes 1980, str. 6–7; Hayes 1992, str. 392–393.

Sl. 72, 72a Ulomak turskog tipa lule s diskastom bazom

Sl. 73, 73a – U.P.T. = 1,3 cm; D.S.Č. = 0,25–0,5 cm; N.S.V. = 1,74 cm. Glina crvenonarančaste boje; sačuvana diskasta baza s dijelom tuljca; rub diska nazubljen; na gornjoj strani diska izvedene tri koncentrične kružne trake, od kojih su dvije rubne ispunjene tankim gustim kosim crticama, a središnja malim reljefno izvedenim kvadratićima; s donje strane baze izvedena je reljefna istaka, koja se spaja s tuljcem; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula rađena u kalupu; ostatci premaza.

Budući da je naš ulomak sačuvan u manjem opsegu, nije moguće odrediti točnu analogiju, ali po ukrasu na bazi podsjeća na primjerak s nepoznatog nalazišta iz Cetinske krajine¹¹² te na bugarske¹¹³ i grčke¹¹⁴ nalaze, prema kojima se datira u 19. stoljeće. Prema Hayesu ova lula pripada tipu 7, a datira se u sredinu 19. stoljeća.¹¹⁵

112 Bekić 1999–2000, str. 266, 277, T. 5 / 8.

113 Stančeva 1972, str. 91, sl. 17.

114 Robinson 1985, PL. 57 / C 102; PL. 62 / A 23.

115 Hayes 1980, str. 6–7; Hayes 1992, str. 392–393.

Sl. 73, 73a Ulomak turskog tipa lule s diskastom bazom

Sl. 74 – U.P.T. = 1,2 cm. Glina crvenonarančaste boje; tuljac se lagano širi od baze prema djelomično sačuvanom završnom dijelu koji je ukrašen dvjema kružnim linijama otisnutim nazubljenim kotačićem; lula rađena u kalupu.

Sličan je oblik i ukras tuljca na grčkom primjerku s diskastom bazom koji donosi R. Robinson,¹¹⁶ a datira ga u kasno 19. ili rano 20. stoljeće.

Sl. 74 Ulomak turskog tipa lule

Sl. 75 – U.P.T. = oko 1,2 cm; D.S.Č. = 0,3 cm; N.S.V. = 3,2 cm. Glina crvenonarančaste boje; dio čašice u obliku ljiljana ukrašen rombovima ispunjenim dvjema dijagonalno postavljenim crticama između kojih su četiri točkice; sačuvan dio tuljca na spoju s čašicom; lula rađena u kalupu.

Bugarski¹¹⁷, grčki¹¹⁸ i novosadski¹¹⁹ primjerci imaju čašice ukrašene na isti način, a mogu se datirati u 19. ili 20. stoljeće.

Sl. 75 Ulomak turskog tipa lule

ZELOVSKI TIP:

Sl. 76 – U.P.T. = 1,3 cm. Glina okernarančaste boje; obruč tuljca izveden s dva spojena rebra; nazire se tek dio mrežastog motiva prema čašici koja nije sačuvana; ima sačuvanu nožicu; jedna vezna rupa kroz stijenku čašice; lula izrađena u kalupu.

Po sredini obruča tuljca postoji kanalić koji je služio za umetanje žice kojom se zatvarao poklopac na tuljcu. Poklopac se može nalaziti i na rubu čašice, a svrha im je bila sprječavanje prosipanja duhana.¹²⁰ Analogije za oblik tuljca nalazimo na primjerima s rta Sustipana¹²¹ te iz Zelova i Garduna,¹²² koji su bolje sačuvani od našeg ulomka. Osim na navedenim lokalitetima, lule ovog tipa pronađene su u Livnu te u Makarskoj.¹²³ Zelovski ulomak možemo datirati u 18. ili 19. stoljeće.

Sl. 76 Ulomak zelovskog tipa lule

Sve lule koje se ovdje obrađuju datiraju se od kraja 17. do početka 20. stoljeća, a rađene su od crvene, narančaste, oker, sivocrne i bijele gline te su izrađene u kalupu. Neke su premazivane crvenom bojom, a dvije imaju i glazuru. Na lulama se nalaze dekorativni

116 Robinson 1985, PL. 57 / C 107.

117 Ilčeva 1975, T. II / 13, 14.

118 Robinson 1985, PL. 59 / C 123.

119 Gačić 2008/2009, str. 10, T. I/9.

120 Gusar 2009, str. 216.

121 Lete 2002, str. 118–119, 120–121, br. 17–19, 24–25; Lete 2005, str. 23, 24, 26.

122 Bekić 1999–2000, str. 267, 268, 278, T. 6; Bekić 2001, str. 47–48, sl. 19–20.

123 Bekić 2001, str. 49.

motivi i pečati koji pripadaju širem području srednje i južne Europe te maloazijskom prostoru. Iako je zastupljen jedino istočni tip lula, tj. njegovi austrijsko-mađarski, turski i zelovski podtipovi, pojavljuje se vrlo raznolik repertoar keramičkih lula, koji pripada različitim radionicama, čime dobivamo jasniju sliku o tadašnjim trgovačkim i kulturnim vezama Europe i Mediterana s Dubrovnikom. Budući da je Dubrovnik u svojoj prošlosti bio pod tuđim upravama, lule su mogle dospjeti u Republiku i preko stranih vojnika

koji su bili veliki konzumenti duhana, a uz mornare i trgovce bili su najveći širitelji navike pušenja duhana. Konzumacija duhana pomoću keramičkih lula i njihova proizvodnja te trgovina bile su prisutne od 16. do kraja 19. stoljeća, no pojavom cigareta lularski zanat polako potpuno izumire.¹²⁴

124 Stančeva 1975–1976, str. 130, 137.

LITERATURA

Bauer 1983

I. Bauer, *Handbuch und Führer zum Keramikmuseum Schloß Oberzell*, München 1983.

Bekić 1999–2000

L. Bekić, *Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu XXXII–XXXIII, Zagreb 1999–2000, 249–279.

Bekić 2001

L. Bekić, *Clay pipes made in Zelovo, Croatia*, Society for Clay Pipe Research, Newsletter 57, Worcester 2001, 44–49.

Bekić 2005

L. Bekić, Uvod, u: *Lete N., Glinene lule s nalazišta kod rta Sustipana u Splitu*, Split 2005, 9–11.

Bikić 2003

V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd 2003.

Brusić, Jurišić, Krnčević 2001

Z. Brusić, M. Jurišić, Ž. Krnčević, *Blago šibenskog podmorja*, Šibenik 2001.

Brusić 1987

Z. Brusić, *Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 26, Split 1987, 473–490.

Brusić 2006

Z. Brusić, *Tre naufragi del XVII o XVIII secolo lungo la costa Adriatica orientale*, The Heritage of Serenissima (eds. M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler), Koper 2006, 77–83.

Encyclopaedia Britannica 1994

Encyclopaedia Britannica, The New Encyclopaedia Britannica, Volume 11, Micropaedia, tobacco, Chicago 1994, 812.

Gačić 2008/2009

D. Gačić, *Glinene lule sa Petrovaradinske tvrđave*, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 04/05, Beograd 2008/2009, 7–18.

Gačić 2011

D. Gačić, *Lule iz muzejskih zbirki Srbije – The pipes from museum collections of Serbia*, (izvorni naslov: Луле из музејских збирки Србије), Novi Sad, 2011.

Gluščević 1994

S. Gluščević, *Brodolomi i brodarenje na istočnoj obali Jadrana od prapovijesti do 19. stoljeća*, Kaštelanski zbornik 4, Kaštela 1994, 25–60.

Gusar 2008

K. Gusar, *Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru*, Prilozi instituta za arheologiju 25, Zagreb 2008, 135–154.

Gusar 2008a

K. Gusar, *Keramičke lule iz podmorja otoka Šolte*, Histria Antiqua 16, Pula 2008, 271–280.

Gusar 2009

K. Gusar, *Podmorski nalazi keramičkih lula iz Splita i Dubrovnika*, Jurišićev zbornik, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb 2009, 213–222.

Hayes 1980

J. W. Hayes, *Turkish Clay Pipes: A Provisional Typology*, u: *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV*, BAR International Series 92, Oxford 1980, 3–10.

Hayes 1992

J. W. Hayes, *Clay tobacco pipes*, u: *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2, The Pottery, Princeton 1992, 391–395.

Higgins 1995

D. A. Higgins, *Clay tobacco pipes: a valuable commodity*, The International Journal of Nautical Archaeology 24.1, 1995, 47–52.

Ilčeva 1975

V. Ilčeva, *Glineni luli ot Veliko Trnovo*, Godišnik na muzeite ot severna Bilgaria 1, Varna 1975, 179–199.

Kovačević 2005

N. Kovačević, *Arheološki istražni radovi – Kula Gornji ugao u povijesnoj jezgri Dubrovnika*, Omega engineering d.o.o. Dubrovnik 2005.

Kovács 2004

G. Kovács, *Cseréppipák a 17–18. századból*, Budapest Régiségei 38, Budapest 2004, 121–131.

Križanac 2007

M. Križanac, *Ars fumandi*, katalog izložbe, Beograd 2007.

Lete 2002

N. Lete, *Nalaz glinenih lula u podmorju Splita (Rt Sustipan)*, Ronilac 2, Glasilo hrvatskog ronilačkog saveza, Zagreb 2002, 113–121.

Lete 2005

N. Lete, *Glinene lule s nalazišta kod rta Sustipana u Splitu*, Split 2005.

Ljubović 2006

B. Ljubović, *Le pipe d'argilla del museo civico di Segna*, Atti 36, Centro di ricerche storiche, Rovigno 2006, 623–640.

Milošević, Topić, Peković 2009

B. Milošević, N. Topić, Ž. Peković, *II. faza arheoloških istraživanja na lokalitetu Kula Gornji ugao u povijesnoj jezgri Dubrovnika*, Hrvatski arheološki godišnjak, 2009.

Morgenroth 2001

W. Morgenroth, *Das Geheimnis Der Echten Schemnitzer Tabakspfeifen*, KnasterKOPF 14, Höhr–Grenzhausen 2001, 53–59.

Nagy 2001

Z. Nagy, *Transdanubian Pipe Manufacturers Associated with Selmechanya*, u: *The History of the Hungarian Pipemaker's Craft*. Hungarian History through the Pipemaker's Art, Budapest 2001, 45–55.

Paić 2007

A. Paić, *Keramičke lule, Pula – Forum: arheološka građa 2006.–2007.*, Pula 2007, 47–49.

Peković, Topić 2011

Ž. Peković, N. Topić, *A late-medieval and post-medieval foundry in the historic centre of Dubrovnik*, *Post-Medieval Archaeology* 45/2, Leicester (u tisku), 2011.

Popović, Bikić 2004

M. Popović, V. Bikić, *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu*, Beograd 2004.
(Izvorni naslov: *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*).

Robinson 1985

R. W. Robinson, *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, *Hesperia* 54/2, Athens 1985, 149–203.

Stančeva 1972

M. Stančeva, *Kolekcijata ot luli viv varnenskija muzej*, *Bulletin du Musée National de Varna* 8 (23), Varna 1972, 81–90.

Stančeva 1975–1976

M. Stančeva, *O proizvodnji keramičkih lula u Bugarskoj*, *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 19–20, Beograd 1975.–1976, 129–138.

Stipković 2003

J. Stipković, *Keramičke lule iz uvale Gradina*, Luško libro: godišnjak društva “Vela Luka” 11, Zagreb 2003, 29–36.

Širola 1934

B. Širola, *Neki kućni obrti u Zelovu*, *Etnografska istraživanja i građa I*, Zagreb 1934, 27–37.

Vrsalović 1974

D. Vrsalović, *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj*, *Dosadašnji rezultati i prijedlozi za dalji rad*, Zagreb 1974.

Clay pipes from the archaeological site ‘Kula Gornji ugao’ in Dubrovnik

Key words: *tobacco, Dubrovnik, clay pipes, Kula Gornji ugao, Austro–Hungarian type, Italian type, Turskih type, Zelovo type*

The article deals with finds of clay pipes at site “Kula Gornji ugao” in the historical centre of Dubrovnik. All finds belong to the eastern or Mediterranean pipe type, which is represented in this case by finds of pipe-*s* of the Austro–Hungarian, Turkish, Italian or Zelovo subtypes. Fragments belonging to the Austro–Hungarian and Turkish workshops are the most numerous ones, whereas the Zelovo and Italian productions are only represented by one fragment.

Among the Austro–Hungarian pipes, the most numerous ones are those with the inscription of the then known workshop centre Schemnitz, present–day Banská Štiavnica in Slovakia. On one side of the stem, those pipes have stamps with inscriptions: BETTLHEIM / SCHEMNITZ, M. HONIG WE / SCHEMNITZ, M. HÖNIG WE / SCHEMNITZ, M. HÖNIG SOHN/ SCHEMNITZ and on the other side small stamps that are filled with a portrait, coat of arms, vase with flowers (?) and a dot (?). A larger number of pipes were preserved that have an oval–shaped stamp which contains the workshop name LEOPOLD / GROSS. Next to the name is also a small round stamp with an imprinted illustration of an anchor. Pipes with the workshop name GEORG / WEIGAND are represented by four fragments. Next to the rectangular stamp with the afore–mentioned name is also a small round stamp that is filled with floral motifs. Two fragments carry the inscription WOLF / HALPHEN, next to the rectangular stamp is also a round one in which floral motifs were probably imprinted. Fragments with the inscription PHILIPP / KONRAD, ANTON KILLMAYER (?) and CÖLN / CAFÉ are represented by one exemplar. The first two are made of orange clay whereas the pipe with the inscription CÖLN / CAFÉ is made of white clay and belongs to the so–called Coffeehouse type. Apart from the commonly produced clay pipes–with stamps and characteristic shapes– we also find one pipe with a glaze coat over the clay. All those pipes were made in the area of Central and Southern Europe. It is not known where all workshop centres were located, but we know that Phillip Konrad’s workshop was in Theresienfeld in

Austria. The pipes were produced in the moulding technique in shades of orange, red, black and white clay. The stem is regularly shorter than the bowl and has the producer’s stamp on it. All pipes have one connecting hole for the tobacco.

Among these finds there is only one Italian pipe type and is decorated with shallow canellures which have decoration of circles above them. Italian pipes were mostly produced in Chioggia because the area abandoned with clay of good quality, but also in Bassano which workshops used to produce foreign brands. Our pipe derives from other workshop center but probably was made in northitalian area.

The Turkish pipes are very diversely decorated. Some have smaller round or oval stamps displaying the workshop labels in Arabic letters or floral motifs, while others are painted in red paint while others are painted in red and one is glazed. The fragments discussed in this article are decorated with a wide range of floral and geometric motifs; on the ridge is often a V–line that is imprinted by a serrated wheel or straight lines. There are two exemplars represented that have bowls in shape of a flower calyx. Three fragments particularly stand out, their bowls are flattened and turned into a disc–shaped base. All pipes have a connecting hole for the tobacco. They were made in shades of orange, yellow–grey, ochre, red and one exemplar in white–gray clay. It is not easy to determine the workshop centres in which the Turkish pipe type was produced, but they surely were located in the area of the Ottoman Empire, i.e. in the territory of Europe or Asia Minor.

Pipes were produced in the village Zelovo in Sinj in the 18th and 19th century. It is the only workshop centre that has been registered in Croatia so far. The Zelovo production is characterized by a combination of Turkish, Venetian and Austrian influences. They were produced in moulds and had often reticular decorations, the initials of the master craftsman in the mould and sometimes the production year as well. In this case, the Zelovo production is represented only by one fragment.

There is a very diverse range of pipes that originate from different workshops in Central and Southern Europe and the Asia Minor region as it is revealed to us by their shape, decorative motifs and stamps. The most numerous ones are fragments from Austro-Hungarian pipes, the Turkish ones are slightly less

numbered whereas the Zelovo and Italian production are represented by only one fragment. All finds belong to the time from the 17th to 20th century and bear testimony to the popularity of tobacco use by means of ceramic pipes, but also to the trade relations between Dubrovnik and various workshop centres.